

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ БУЛІНГУ В
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M23z групи
спеціальності 053 Психологія
Танська Ірина Михайлівна

Керівник:
Куриця Денис Іванович,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Гудима Олександр Васильович
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри загальної та
практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРИТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	6
1.1. Значення понять «булінг» та «мобінг»: спільне та відмінне.....	6
1.2. Теоретичний аналіз феномену булінгу	10
1.3. Булінг у сучасному освітньому середовищі.....	22
1.4. Вікові особливості виникнення булінгу серед учнів.....	29
Висновки до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	38
2.1. Організація та методика експерименту.....	38
2.2. Аналіз результатів дослідження проявів булінгу серед учнів.....	42
Висновки до розділу 2.....	52
РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	54
3.1. Соціально-психологічна робота з профілактики булінгу	54
3.2. Тренінг психологічної профілактики булінгу	56
3.3. Особливості формування безпечного освітнього простору	62
Висновки до розділу 3.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	84

ВСТУП

Актуальність проблеми. Останніми роками в нашому суспільстві, зокрема на тлі певних кризових процесів, поширились прояви насильства у школі. Науково-психологічний аналіз свідчить, що в сучасних навчальних закладах збільшується кількість випадків умисної, жорстокої поведінки з боку старших і сильніших учнів щодо молодших і слабших членів шкільної спільноти. Джерелами такого насильства для дітей часто стають дорослі, такі як, наприклад, батьки, члени родини, або ж знайомі, котрі мають психологічні проблеми. В окремих випадках до цього переліку можуть відноситись також педагоги. Саме через це, одним із головних завдань психолого-педагогічної науки є пошук та вивчення ефективних методів профілактики та корекції для зменшення присутності та впливу насильства на освітнє середовище.

Аналіз наукових джерел свідчить, що в українській психології вивчення проблеми шкільного насильства є неповним. Проте на сучасному етапі розвитку психології спостерігається значне зростання інтересу до цієї теми в працях багатьох дослідників, які вважають, що професійна підтримка учнів із проблемами в поведінці є важливою складовою системи корекції, профілактики та реабілітації поведінкових девіацій.

Водночас феномен насильницької поведінки в освітньому середовищі залишається поза увагою багатьох дослідників. На сьогодні недостатньо вивченими є підходи, методи та інструменти психологічної профілактики шкільного насильства. Проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнів є надзвичайно актуальною. Особливо поширеними стали випадки систематичної, тривалої агресії одних учнів щодо інших, коли до агресивної ситуації поступово долучається весь клас. Булінг і мобінг слід розрізняти за сферами їх виникнення, оскільки переслідування на робочих місцях, яке здійснюють одні працівники щодо інших, рідко включає фізичне насильство. Сам термін «булінг» походить з англійського слова «bully», що означає хулігана, забіяку або грубіяну, що підтверджує доцільність його

використання для опису насильства серед дітей. Таке ставлення вказує на нерівність у силі та владі, внаслідок чого жертви не можуть ефективно захистити себе від нападок. На відміну від інших актів насильства, які є одноразовими або короточасними, булінг зазвичай триває тривалий час, через що жертва постійно перебуває в стані напруги та страху. Булінг може мати як прямі, так і непрямі форми: пряме переслідування включає відкрите фізичне насильство, тоді як непряме передбачає способи виключення та соціальної ізоляції жертви.

Проблема булінгу є як педагогічною, так й соціально-психологічною, оскільки вона сприяє зростанню жорстокості, адикцій, насильства серед молоді. Ситуація булінгу призводить до низки наслідків: педагогічних (дезадаптація, академічна неуспішність), психологічних (психічні розлади, фіксація негативних уявлень про себе, заниження самооцінки, порушення в процесі соціалізації та прояви соціальної дезадаптації), а також медичних (травматизація).

Дослідження цієї проблеми в основному проводили західні науковці. В Україні систематичні загальнонаціональні дослідження цього явища практично не проводяться, що, в результаті, призводить до недостатньої кількості запропонованих методів профілактики та корекції булінгу.

Саме соціальна важливість і об'єктивна потреба в науково-психологічному вивченні цієї проблеми визначили вибір теми нашого наукового дослідження «Психологічні особливості прояву булінгу в освітньому середовищі».

Об'єкт дослідження: булінг як психологічний феномен.

Предмет дослідження: особливості прояву булінгу в освітньому середовищі.

Мета дослідження: дослідити психологічні особливості прояву булінгу в освітньому середовищі.

Для реалізації мети дослідження було визначено наступні **завдання:**

1. Проаналізувати теоритичні аспекти явища булінгу.

2. Здійснити експериментальне вивчення особливостей прояву булінгу.
3. Розробити програму подолання булінгу в освітньому середовищі

Для реалізації поставлених завдань було застосовано наступні методи дослідження:

теоретичні: аналіз, класифікація, систематизація, порівняння й узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми дослідження;

емпіричні: тестування; констатувальний експеримент.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані на ІХ Міжнародній науково-практичній конференції Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі, 15 лютого 2024 р., м. Кам'янець-Подільський, Україна; Х Міжнародній науково-практичній конференції, 29 жовтня 2024 р., м. Кам'янець-Подільський з публікацією матеріалів: Куриця Д.І., Танська І.М. Причини та наслідки булінгу у шкільному середовищі. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.):* Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції, 29 жовтня 2024 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. С. 41-44.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

Теоретичне дослідження булінгу в освітньому середовищі дозволяє зробити низку узагальнень. Шкільний булінг є багатограним соціально-психологічним явищем, яке формується через порушення соціальних відносин у групі, що спричиняє зміну групової динаміки (перегляд норм, цінностей, ролей, статусів). У цьому процесі прямо чи опосередковано беруть участь усі члени колективу. Атмосфера у школі, яку формують адміністрація, вчителі та їх ставлення до проявів агресії й насильства, значно впливає на соціально-психологічний клімат як класу, так і закладу в цілому.

Булінг виникає у середовищі, де домінують ворожість, конфлікти та страх. Серед учнів зазвичай проявляється у двох формах: фізичній і психологічній. Його жертвами часто стають ті, хто вирізняється з-поміж інших за певними ознаками, які здаються важливими однокласникам.

Найчастіше булінг відбувається у позаурочний час та в місцях, де дорослі не мають змоги здійснювати контроль. Цькування може виникати через боротьбу за лідерство в групі, задоволення соціальних потреб чи як засіб маніпуляції

Аналіз наукових підходів до проблеми булінгу демонструє його негативний вплив на психічний розвиток школярів, що проявляється в їх емоційному стані, соціальних взаємодіях, поведінці та навчальних досягненнях. Поширеність булінгу підкреслює необхідність науково обґрунтованого підходу до розробки ефективних методів профілактики та подолання його наслідків. Остаточне вирішення проблеми можливе через створення й інтеграцію в освітню практику програм профілактики, які базуються на успішно апробованих моделях.

Зменшення або подолання булінгу в освітньому середовищі потребує комплексних заходів: на державному рівні – підтримка освітніх і виховних програм; на рівні школи – впровадження правил і політик; на рівні класу – створення умов для ефективної комунікації та взаємодії учнів; на рівні вчителів – уважний моніторинг дитячих взаємин і позитивне ставлення до

учнів.

В результаті проведеного експериментального дослідження можна говорити, що серед учнів молодших класів відсутність схильності до булінгу зафіксовано на рівні 50%, при цьому 12,5% учнів притаманна висока схильність до булінгу. Стосовно конкретних проявів видів булінгу – 42,5% учасників віддають перевагу вербальному булінгу. Найменший показник у 15% характерний для заборон та ігнорування. Відмітимо показник, котрий ми отримали в результаті анкетування класних керівників: 75% учнів, згідно результатів анкетування, не притаманний прояв булінгу, що, різниться з реальними результатами схильності учнів до прояву булінгу.

Варто також відмітити, що найпоширенішою формою булінгу серед учнів середніх класів це заборони та ігнорування. Такий вид булінгу виступає найбільш прихованим видом цькування, і, відповідно, рідко призводить до покарання. Вербальний булінг демонструє високу поширеність серед учнів. Інтенсивність фізичного булінгу залежить від особистісних особливостей учнів та загальної атмосфери у навчальному закладі. Булінг, переважно, має прихований та непрямий характер. На це вказують оцінки вчителями ситуацій які не співпадають із самооцінкою учнів котрі стикаються з булінгом. Діти, котрі не можуть досягти поставлених цілей і через це відчують заздрість, можуть використовувати булінг як засіб зменшення статусу осіб яким вони заздять. Це допомагає підвищити власний статус і, при цьому, компенсувати фрустрацію своїх потреб.

Через різноманіття чинників, які спричиняють булінг, профілактичні заходи мають плануватися за умов тісної співпраці вчителів, адміністрації, соціального педагога та психолога. Робота повинна охоплювати не лише дитину-жертву чи агресора, а й весь учнівський колектив.

Основними напрямками соціально-психологічної профілактики насильства в учнівському середовищі є:

1. Первинна профілактика, що спрямована на формування активного способу життя, який сприяє реалізації прав, задоволенню потреб і інтересів

особистості.

2. Вторинна профілактика, яка включає групову роботу, що допомагає змінити ставлення особистості до себе та оточення, а також розвивати навички поведінки в ситуаціях, які можуть призвести до насильства. Для цього проводяться тренінги для учнів.

3. Третинна профілактика, спрямована на реінтеграцію постраждалих від насильства в соціальне середовище. Цей вид профілактики реалізується на індивідуальному рівні й допомагає жертвам відновити їхній емоційний стан і соціальні зв'язки.

Такий комплексний підхід дозволяє ефективно попереджати та долати наслідки булінгу, створюючи сприятливий клімат у школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т.Ф. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу. *Управління освітою*. 2019. 4.412. С. 46-53.
2. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. А.Ю. Барліт, О.О. Барліт. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–46.
3. Беженар Г. Булінг : підліткове насильство в школі [Електронний ресурс]. Школа. 2012. №2 (74). С. 75–79. Режим доступу : www.osvitaua.com/attach/2319/SHj12021s.pdf
4. Безпалько О.В. Тренінг як інноваційна форма соціально-педагогічної роботи. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2004. № 1. С. 22–28.
5. Варій М.Й. Психологія особистості : підручник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. 608 с.
6. Вічалковська Н.К. Психологія професійного вигорання булінгу та мобінгу. 2019. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/18762>
7. Волченко Н.В. Теоретико-правові основи формування системи протидії мобінгу. *Порівняльно-аналітичне право*. С. 143-145. URL: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/publish/118965>
8. Галян О.І., Галян І.М. Агресивність як особистісний чинник діяльності вчителя. *Психологія : зб. наук. пр.* 2015. Вип. 9, Ч. 2. С. 222– 227.
9. Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми злочинності*. 2017. №133. С. 204-217
10. Губко А.А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
11. Денисовець Т.М. Булінг – актуальна соціально-педагогічна проблема. *Технології професійної підготовки майбутнього вчителя : сучасні моделі ікомпетентнісний дискурс педагогіки А.С. Макаренка* : матеріали ХІХ міжнар. наук.-практ.конф. Упр. майстерність керівника навч. закладу : Упр.

проектами у сфері науки, освіти, інновацій та інформатизації. Упр. проектами у сфері науки, освіти, та у виробництві : Всеукр. наук.-практ. семінар, (Полтава, 12-13 берез. 2020 р.) / за ред. М.В. Гриньової; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, Ін-т пед. освіти та освіти дорослих НАПН України, Ін-т. обдарованої дитини НАПН України. Полтава, 2020. С. 104 – 105.

12. Деркач Л.М., Горач Л.В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі : Міжнародний науковий вісник : Ужгород, 2018. С. 67-78.

13. Деркачова М. Стежинка самопізнання. Тренінгові заняття для підлітків 15–16 років. Психолог. 2011. № 7. С. 21–25.

14. Докторович М.О. Шкільний мобінг : зміст, чинники та шляхи подолання. Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 165–167.

15. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексєєнко М. Насильство в школі : аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. Київ : ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.

16. Дуткевич Т.В. Загальна психологія. Теоретичний курс : навч. посіб для студентів. Кам'янець-Подільський нац. університет ім. Івана Огієнка, Факультет корекц. та соц. педагогіки та психології, каф. психології освіти. Кам'янець-Подільський : Звойленко Д.Г. [вид.], 2015. 431 с.

17. Єфремова Г. Причини та наслідки шкільного булінгу. Педагогічна майстерня. 2018. № 1. С. 37–42.

18. Загальна психологія [С.Д. Максименко, В.О. Зайчук, В.В. Клименкота ін.]; під ред. С.Д. Максименка. [2-ге вид., вид. переробл. і доп.]. Вінниця : Нова книга, 2004. 704 с.

19. Зеленська В.Ю. Проблема психічного захисту в психології [Електронний ресурс]. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Психологія і педагогіка. 2012. Вип. 19. С. 95-

98. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2012_19_22

20. Ілляшенко В.О. Причини та наслідки булінгу в школі : психологічний аспект. Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету. Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка; гол. ред. Ю.Д. Москаленко. Полтава, 2019. С. 259–260.

21. Качанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. 50-54 с.

22. Коваль Г.В. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. Г.В. Коваль, Г.О. Алексеєнко. Наукові праці. Педагогіка. 2016. Т. 269, № 257. Режим доступу : <http://pednauki.chdu.edu.ua/article/view/89694>

23. Корабльова О.О. Вплив мобінгу на соціалізацію школяра. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2011. № 3. С. 79–83 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/jpdf/Znpkhist_2011_3_19.pdf

24. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія». 2015. Вип. 35. С. 174–187.

25. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.

26. Корчова Г.Л. Булінг в закладах освіти України. 2023. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/items/d953fa1b-15cd-4c37-bb2b-3a91a661e547>

27. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131.

28. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 126–131. Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/761/>

29. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс]. Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf
30. Максименко С.Д. Основи загальної психології [Текст] : підручник. Київ : Либідь, 1998. 416 с.
31. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. / С.Д. Максименко. Т. 1 : Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. Київ : Форум, 2002. 319 с.
32. Мельничук О.Ф. Правові засоби протидії булінгу. Науковий вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія : Право. 2019. 55.2. С. 44-47.
33. Назарова О.О. Зарубіжний досвід застосування кримінальної відповідальності до осіб що вчиняють булінг та мобінг. Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права. 2023. 3. С. 3-8.
34. Насильство в школі : аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Київ : ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.
35. Ожійова О.М. Шкільне насильство : сутність, види, профілактика : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2012. С. 10–20.
36. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління : навч. посіб. Івано-Франківськ : «Плай», 2001. 695 с.
37. Павелків В.Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці. Психологія : реальність і перспективи. 2013. Вип. 2. 139-143 с.
38. Папуша В.В. Віктимна поведінка підлітка : форми прояву та їх аналіз. Наука і освіта. 2016. №11. С. 60-66.
39. Розіна Н.В. Розв'язання конфліктної ситуації як інструменту протидії процесу мобінгу в закладі загальної середньої освіти : навчальна програма тренінгу. Черкаси : ЧОППОП. 2019. 10 с.

40. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації : соціально-педагогічний аспект : навч.-метод. посіб. В.Л. Андрєєнкова, Т.В. Войцях, О.В. Дацко [та ін.]; НАПН України, Укр. наук.- метод. центр практ. психології і соц. роботи, Громад. орг. «Ла Страда – Україна»; [редкол.: К.Б. Левченко, В.Г. Панок, І.М. Трубавіна, Л.Г. Ковальчук, В.Л. Андрєєнкова]. Київ : ФОП Стеценко В.В., 2016. 192 с.

41. Родіна Н.В. Роль проактивного копінгу в подоланні особистістю життєвої кризи. Н.В. Родіна, Б.В. Бірон. Вісник Одеського національного університету. Психологія. 2011. Т. 16, № 7. С. 155-162.

42. Руденко Л.М. Біхевіоральний підхід до вивчення агресивної поведінки. Науковий часопис. Спеціальна психологія. Випуск № 4. 2014. С. 332–333.

43. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство : чи існує булінг в українській школі : підручник. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська Академія». 2009. 250 с.

44. Савчин М.В. Соціальна психологія. Дрогобич : Відродження, 2000. 274 с.

45. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін.; [ред. : К. Левченко, І. Трубавіна]; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді. Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». Київ : Держсоцслужба, 2005. 395 с.

46. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014.

47. Стельмах С.С. Обдаровані діти як об'єкт булінгу. Навчання і виховання обдарованої дитини : теорія і практика : зб. наук. пр. Вип. 8. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2012. С. 196–202.

48. Стремецька В.О. Булінг у підліткових шкільних колективах. В.О. Стремецька, Г.О. Алексеєнко. Науковий вісник Ужгородського

національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 31. С. 177-179.

49. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Н.М. Токарева, А.В. Шамне, Н.М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

50. Терлецька Л.Г. Психічне здоров'я особистості. Технологія самоаналізу : [монографія]. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 150 с.

51. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. Л.М. Карамушки. Київ : Фірма «ІНКОС», 2005. 366 с.

52. Тінін Д. Поняття та сутність мобінгу, шляхи його подолання. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, 2019. № 1. С. 171-176.

53. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / за ред. М.-Л.А. Чепи. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010.

54. Фатєєва М.В. Профілактика булінгу в учнівському середовищі. Тренінг для учнів. Шкільному психологу. Усе для роботи. 2020. № 5. С. 20 – 23.

55. Філіппова Ю.І. Мобінг як педагогічна проблема. Практична психологія та соціальна педагогіка, 2006. № 2. С. 74-75.

56. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти прояву агресії : наук.-практ. журнал Наука і освіта №1-2, 2005. 38–41с.

57. Шпалінський В.В. Психологія управління : навч. посіб. для керівників навчальних закладів, практичних психологів, вчителів та вихователів. Харків : Видавництво «Ранок», 2002. 128 с.

58. Leymann H. Mode of access. 2020. URL: <http://www.mobbingportal.com/leymanh.html>.

59. Mhaka-Mutepfa M. Workplace bullying and mobbing: autoethnography and meaning-making in the face of adversity in academia.

International Journal of Qualitative Studies in Education. 2024. 37.1. P. 1-18.

60. Mujtaba B.G. Workplace mobbing and the role of human resources management. 2020. <https://core.ac.uk/download/pdf/324209058.pdf>(дата звернення: 17.03.24). 52. Soysal A. Mobbing (yildirma). Olumsuz Boyutlarıyla Örgütsel Davranış. 2019. P. 23.